

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נא-נב, תש"ס-תשס"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מלך העולם

מונח לפניי תצלום של תיק מתיקי בתי המשפט של האינקוויזיציה¹ שצילמתי בארכיון הלאומי בליסבון, ובו תעתיק של תפילות האנוסים בשפה הפורטוגלית. הנאשמת, ויולנט רודריגש (Violante Rodrigues), נוצרייה חדשה על פי גזרות המלכות אחרי השמד הגדול של 1497, נדרשה להכתיב לרשם בית המשפט את הגרסה הפורטוגלית של תפילות היהודים שהיא נהגה עדיין לומר. בין התפילות השגורות בפיה יש שם גרסה משובשת של ברכות השחר,² ארבע-עשרה במספר, שכל אחת מהן מתחילה ב"ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם" והתרגום החוזר על עצמו הוא: Bendicho Vos, Adonai, Nosso Senhor, Rei dos sempre.

פירוש המילה sempre (רבים של sempre) הוא 'תמיד' וגם 'לעולם'. בסידורים בשפה הפורטוגלית (או הספרדית), שנדפסו באמסטרדם במאות הט"ז והי"ז למען האנוסים שהגיעו לשם וחזרו ליהדות, "מלך העולם" תורגם כ-Rei do Mundo, היינו **עולם** במשמע הרגיל בפינו כיום, ובסידורים המודרניים עם תרגום לפורטוגלית, מופיע בדרך כלל Rei do Universo שפירושו "מלך תבל". והנה כאן, בנוסח הברכות שבפי אותה אנוסה אנו מוצאים עדיין את המשמע הקלאסי של **עולם** שעניינו 'נצח', ו"מלך העולם" בפיה אינו 'מלך כל הארץ' כי אם 'מלך הנצח', 'המלך לעולם'.³

לא ברור אם ויולנט רודריגש ידעה את הנוסח העברי של הברכות ותרגמה אותן בעצמה במהלך הודאתה בפני שופטי האינקוויזיציה, או שמא היא כבר נהגה להתפלל בפורטוגלית וקיבלה את הנוסח הפורטוגלי מאנוס אחר. עניין זה הוא דוגמה אחת למה שאנו יכולים להעלות מתיקי האינקוויזיציה הפורטוגלית בדבר השפה העברית בפורטוגל בתקופת השמד.

על מנת למנוע את יציאת היהודים מפורטוגל, חרף צו הגירוש של 1496, ציווה המלך מנואל הראשון להטביל לנצרות את כל היהודים (כחמישית מן האוכלוסייה), אך בו בזמן הוא הוציא, במאי 1497, צו אחר המתיר לאנוסים תקופת הסתגלות לדת החדשה למשך עשרים שנה, וזו הוארכה אחר כך עד חמישים שנה. הובטח לאנוסים שלאורך תקופה זו לא תהיינה חקירות על הנעשה בבית פנימה, בתנאי שכלפי חוץ הם ינהגו כנוצרים אדוקים.

כתוצאה מכך היה לאנוסים די זמן להתארגן להמשך שמירת יהדותם במחתרת. כשקם בפורטוגל, ב-1538, בית המשפט של האינקוויזיציה לחקור את "מעשי המינות של הנוצרים", היו הנאשמים הראשונים מתפללים עדיין בעברית. בתיקים של אותה התקופה כתבו הרשמים את אשר שמעו אוזניהם, וכך למשל יכולים אנו למצוא בהם את הפסוק, Vinoam... Maciadelo, Coronelo, שאינו אלא "ויהי נועם... מעשה ידיו כוננהו" (תהלים צ, יז).

בשלב הבא דרשו חוקרי בית המשפט מן הנאשמים למסור את התרגום לפורטוגלית של התפילות העבריות, ותרגומים אלה, לפעמים משובשים, משתקפים בפרוטוקולים.

באחד התיקים משנת 1574 אנו מוצאים את אחד הנאשמים מגלה, שסטודנטים מבני האנוסים נוהגים לבקר בבתי המשפט בזמן הדיונים ולרשום את הטקסטים של התפילות בפורטוגלית כדי למסור אותם לאנוסים האחרים שכבר לא ידעו עברית. בכך הוא מצדיק את מיעוט תפילות היהודים שהוא יודע ואת העובדה שהן כולן בפורטוגלית. נוסחאות כאלה נשמרו, למרבה הפלא, והועברו על-פה דור אחר דור, בעיקר בקרב הנשים, מאם לבתה, עד ימינו ממש.

בתפילות בפורטוגלית, שהקלטתי אני ושהקליטו אחרים מפי צאצאי האנוסים בימינו הגרים בכפרים בצפון מזרח פורטוגל, יש עדיין קטעים רבים שאפשר לזהות בהם את המקור העברי שהשתבש, לרבות מילים יחידות שאינן מתחברות הגיונית בשפתם, כגון Adonaio, saquiné ('שכינה'), Milhó Colares Quebrado ('מלוא כל הארץ כבודו'). וכך, למשל, נהגה זקנה חביבה שהכרתי בכפר רבורדלו (Rebordelo) שבחבל טראז אוש מונטש (Trás-os-Montes), לסיים כל תפילה במשפט: Cadós, Cadós, ao céu vá a : minha voz שפירושו: "קדוש, קדוש, שקולי יגיע לשמים". היא כמובן לא ידעה להסביר את פשר המילה cadós.

הערות

1. תיק מס' 9331 של בית המשפט של האינקוויזיציה בקוימברה (Coimbra) משנת 1584. בארכיון הלאומי בליסבון שמורים תיקים כאלה, רובם מחכים עדיין לעיון החוקרים.
2. החוקרת הפורטוגלית אלוירה מאה (Elvira Mea) כבר התייחסה לתיק זה, בין אחרים, בהרצאתה בכינוס השמיני של מדעי היהדות שהתקיים בירושלים באוגוסט 1981 (ההרצאה פורסמה בקובץ *Jews and Conversos*, שבעריכת יוסף קפלן, ירושלים 1985). אולם כיוון שהיא לא הכירה את מקומן של ברכות השחר בסידור התפילות היהודי, היא ראתה בסדרת הברכות האלה "המנון תהילה לה'".
3. ראה בעניין זה א' בנדויד, "הידעת מאין הביטוי", לשוננו לעם כח (תשל"ז) ז-ח, עמ' 212.